

מבוא

לוקיוס אַניוס סנקה (Lucius Annaeus Seneca), המכונה סנקה הצעיר, פילוסוף, סופר, מחזאי, איש רוח נפלא בהגותו, חכם, מקורי ושנון, חי בזמנים "מעניינים", שהמחישו היטב את אמרתו של ההיסטוריון לורד אקטון – כוח משחית וכוח מוחלט משחית באופן מוחלט – והוכיחו הלכה למעשה מה יכול לעולל משולח רסן כשמתחשק לו, ובמיוחד כשמתחשק לו לסלק את אלה שהצליחו לפנים לרסן אותה לזמן מה. סנקה טעם את טעם החיים וההישרדות תחת שלטונם של שליטים אחדים משולחי רסן. הוא טעם גם את צו המוות הבא משליט כשמתחשק לו.

אנחנו יודעים מתי מת סנקה: בימים האחרונים של חודש אפריל, בשנת 65 לסה"נ. מתי נולד איננו יודעים במדויק, אבל ההשערה המקובלת היא שנולד בין השנים 4-1 לפסה"נ בקורדובה שבספרד הרומית למשפחה עשירה מאוד ממעמד הפרשים.

בימיו של סנקה שלטה האימפריה הרומית הגדולה בכל אגן הים התיכון, מסוריה עד בריטניה ומצפון אפריקה עד שטחי הצפון שעל נהר הדנובה. הגבולות בוטלו. אפשר היה לנוע בכל שטחי הקיסרות באין מפריע – דרכונים עדיין לא הומצאו – ואפשר היה להחליף מקום מגורים בקלות. הגבולות הפתוחים עודדו שגשוג כלכלי ותרבותי, ורומא, העיר הראשונה בהיסטוריה שמספר תושביה עלה על מיליון, הייתה אבן שואבת לכישרונות מכל רחבי האימפריה. לרומא נשאבה גם משפחתו של סנקה. אביו של סנקה, המכונה סנקה הזקן, היה איש תרבות, סופר, היסטוריון וגם משורר. הוא הכיר היטב את אנשי הרוח ואת בתי הספר ברומא והחליט להעתיק את מקום מושבה של המשפחה

למטרופולין הגדולה, ועד מהרה היה לדמות נודעת ומכובדת בעיר. הוא דאג להקנות לבנו, שהביאו לרומא בילדותו, השכלה נרחבת אצל מורי רטוריקה ופילוסופיה מובחרים. סנקה הצעיר נמשך מגיל צעיר לרטוריקה, לפילוסופיה ולספרות, והיה לסופר החשוב בדורו, לצד קריירה מדינית ארוכה. בגלל בריאותו הרופפת (ככל הנראה מחלת ריאות) שהה סנקה שנים אחדות במצרים, ובשובו לרומא, והוא כבר בן למעלה משלושים, החל בגיל מאוחר יחסית בקריירה מדינית: הוא נבחר לכהונת קווייסטור, הכהונה הראשונה בסולם ההתקדמות המדינית ברומא, ונכנס לסנאט.

סנקה היה נואם מבריק ומצטיין בתקופה שכישרון, הצטיינות ותהילה לא תמיד הביאו מנעמים לאדם. הסכנה הראשונה ריחפה מעל ראשו בימי הקיסר קליגולה. סנקה רכש מהלכים בחברה הגבוהה ברומא והצטיין יותר מדי. קליגולה, שהתגאה בכישרון הנאום שלו, ראה בסנקה יריב וציווה להוציאו להורג. סנקה ניצל ממוות רק משום שדורשי טובתו הצליחו לשכנע את קליגולה שהאיש חולה אנוש וימיו ספורים בין כה וכה. גם יורשו של קליגולה, הקיסר קלאודיוס, לא נטה לסנקה חסד. סנקה הואשם בניאוף עם יוליה אחותו של קליגולה, והסנאט אמנם דן אותו למוות אך גזר הדין הומתק לגלות (41 לסה"נ). סנקה בחר למקום גלותו את האי קורסיקה והקדיש את ימי גלותו לכתיבה. לאחר שמונה שנות גלות, בהתערבותה של אגריפינה, אשת הקיסר קלאודיוס ואמו של נירון, שרצתה בסנקה כמורה לבנה, שב סנקה לרומא (49 לסה"נ). בהשפעתה של אגריפינה עלה בסולם ההתקדמות המדינית, נבחר לפרייטור ומונה למורהו של בנה נירון בן השנים-עשרה (50 לסה"נ), שקלאודיוס אימץ ליורשו. לאחר מות קלאודיוס עלה נירון לכס הקיסרות (54 לסה"נ) – סנקה היה ממורה ליועץ והשפעתו גברה. הוא זכה לתואר "ידיד הקיסר", תפקיד לא רשמי אך נושא זכויות. הודות לעצותיו ולהדרכתו – סנקה חיבר לנירון נאומים, גם את נאום ההספד על קלאודיוס – היו חמש השנים הראשונות של שלטון נירון חמש "שנות זהב". למעמדו של סנקה היו פירות אישיים מבורכים: הוא נבחר לקונסול (56 לסה"נ) ונעשה

עשיר מופלג, אחד העשירים הגדולים ברומא. להשפעתו היו גבולות. נירון בגר, רכש יועצים אחרים, החלו רציחות, גם רציחות במשפחה – רצח אמו אגריפינה (59 לסה"נ). סנקה הכיר יפה את חניכו וחזה מראש שגם יומו בוא יבוא. הוא ביקש לשחררו מתפקידו ולפרוש מרומא – רחוק מהעין רחוק מסכנה (62 לסה"נ). נירון סירב. הבקשה לעזוב את רומא אמנם נדחתה, אבל סנקה פרש ממעורבות פעילה בחצרו של נירון, סירב לקבל בביתו מברכים ומבקרים ולא הרבה לצאת בטענה שבריאותו רופפת. לאחר השריפה הגדולה שהחריבה את רומא (יולי 64 לסה"נ) ביקש שוב סנקה להניח לו לפרוש ולעזוב את רומא, והציע לנירון חלק גדול מרכושו כביכול לשיקום רומא מהריסותיה. נירון לקח את מה שהוצע לו, אבל סירב לבקשה. סנקה הסתגר בביתו – שנות חייו האחרונות, שנות הפרישה מחיי ציבור (62-65 לסה"נ), היו שנות יצירה פוריות מאוד.

עד מהרה גם סנקה הסגור בביתו היה לנירון למעמסה. הוא האשים אותו בהשתתפות בקשר להרעלתו ושלח לו בידי שליח פקודה להתאבד (65 לסה"נ). סנקה ידע היטב שפקודה כזאת בוא תבוא והיה מוכן. הוא לא היה איש צעיר. קרוב לשנתו השבעים, בדור שתוחלת חיי גברים נמוכה משלושים שנה ושל נשים נמוכה עוד יותר, היה סנקה זקן מופלג. הוא הקדיש את שנות חייו האחרונות להגות – בזקנתו, במוות ובפרידה מהחיים מרצון ושלא מרצון, בעיקר שלא מרצון. ל"שלא מרצון" הוא התכונן התכוננות שלבשה צורת עיון גם בהתאבדות ובמתאבדים.

סנקה הפילוסוף הסטואי ראה בהתאבדות גבורה, דרך אל החירות, גם בלי פקודת השלטון. הוא כותב: "טוב לא סתם לחיות אלא לחיות טוב. על כן החכם חי ככל שצריך, לא ככל שיוכל" (סנקה, מכתבים אל לוקיליוס, 70, 4); "אם הגוף אינו יכול עוד למלא את תפקידו, מדוע לא תשוחרר הנפש מסבלותיה?" (שם, 58, 34). לחיזוק הגותו, שאין לפחד מהמוות המשחרר, סנקה מתאר מות אישים שהתאבדותם הייתה התאבדות מופת, ובהם קטו הצעיר וסוקרטס. סוקרטס (470 בקירוב-399 לפסה"נ) בילה שלושים יום בבית הכלא בציפייה למוות

וסירב לברוח, "כדי לציית לחוקים וכדי שייהנו ידידיו מסוקרטס ברגעיו האחרונים" ויהיה להם מותו שיעור מועיל (שם, 70, 9). סנקה עיצב את מותו על פי דגם מותו של סוקרטס – כהצהרה, כהפגנה, שהאומץ לומר את האמת השנואה על השלטון הביא עליו את סופו. סוקרטס התאבד בפקודת בית דין אתונאי – סנקה בפקודת הקיסר. סוקרטס חיכה לצו בבית הכלא שלושים יום, סנקה חיכה לצו שנים אחדות בבית כלא גדול יותר, העיר רומא. הוא לא רק התכונן למוות אלא גם תכנן כיצד ימות. להכנה המפורטת שהגה מעידה רכישה מראש של רעל ששתו הנידונים למוות באתונה, אותו רעל שהמית את סוקרטס. מוקף ידידים, כמו סוקרטס, משוחח עמם שיחות הגות, מבקש את אשתו לסור מהחדר לבל תחזה בעינוי מותו, מזמן ברגעיו האחרונים את מזכיריו ומכתיב דברים אחרונים. סוקרטס ביקש מידידיו להקריב תרנגול לאל הרפואה אֶסקלֶפיוס. סנקה, לאחר שחתך את ורידיו, שתה את הרעל, והשכיבוהו עבדיו באמבט מים חמים להחיש את אובדן הדם. הוא התיוז ממי האמבט על הקרובים אליו ואמר: "אני מקדיש את הנסך הזה ליופיטר המשחרר" (טקיטוס, ספרי השנים, טו, 64).

עיקרי האסכולה הסטואית

סנקה היה פילוסוף מהאסכולה הסטואית, וכתביו הם הכתבים הקדומים והרצופים ביותר של האסכולה הזאת. במהלך השנים הם זכו לקהל קוראים גדול, גם משום שנכתבו רומית ולא יוונית גם משום שנכתבו בידי סופר גדול והם מצוינים ונפלאים מצד לבושם הספרותי. סנקה ייחד מקום מרכזי לתורת המידות (אתיקה), דחק למקום משני את ענפי הפילוסופיה האחרים (תורת ההיגיון ופיזיקה) ולהיבטים אחדים של תורת ההיגיון אף לעג. הייתה לו עמדה עצמאית וביקורתית על הגות הפילוסופים הסטואים קודמיו, והשקפותיו השפיעו על הבנת תורתה של האסכולה הסטואית בדורות שלאחריו. עם זאת הוא לא נמנע

מעיון בכתבי פילוסופים מאסכולות אחרות והיה בקי בעקרונותיהן. האסכולה הפילוסופית הסטואית הייתה האסכולה המרכזית בעולם היווני-הרומי בתקופה ההלניסטית, לצד האסכולה האפיקוראית והאסכולה הספקנית. במשך 400 שנים היא משכה אליה משכילים רבים, והשפעתה על תרבות המערב, השפעה שנמשכה בתקופה של התפשטות הנצרות ובימי הרנסנס, ניכרת גם בזמנים המודרניים.

מייסדה של האסכולה זֶנוֹן (Zeno) (335-263 לפסה"נ), מְקִיטִיוֹם שבקפריסין, הגיע לאתונה בצעירותו, ב־313 לפסה"נ, ולמד אצל הפילוסופים הטובים בזמנו, בעיקר אצל יורשיו של אפלטון (424-348 לפסה"נ). השפיעו על זנון כתביו של אפלטון ודמותו של סוקרטס, כפי שתואר ועוצב בכתביהם של אפלטון וכסנופון, ושל אחרים שכתביהם אבדו. סוקרטס היה עבור הסטואים מופת של התנהגות. הוא מגלה אדישות לעוני, לפגעי גוף ולמוות ושמחתו באה מבפנים. אינו שואף להנאות כמו עושר או שלטון ויש לו כל מה שהוא צריך או רוצה. כפילוסוף הוא עוסק ברעיונות פילוסופיים ובמחלוקות בדרך של שאלות בהירות ומבהירות. אפלטון ויורשיו לימדו בבית ספר באקדמיה, שטח נרחב ופתוח מחוץ לחומות אתונה, ליד חורשת עצי זית מקודשת לאלה אַתֶּנָה. אריסטו (384-322 לפסה"נ) למד באקדמיה של אפלטון וברומה לו יסד גם הוא בית ספר מחוץ לחומות אתונה בליקאום, מקדש לאל אפולו ליד שטחים פתוחים ויערות. בבתי הספר האלה היה גם גימנסיון לאימון גופני ושטחים פתוחים ללימוד פילוסופיה בשיחות תוך כדי טיול. אפיקורוס קנה אחוזת בית וגן מחוץ לעיר אתונה, לא רחוק מבתי הספר של אפלטון ואריסטו. בגנו גרו תלמידיו, חברים לאורח חיי הצנוע ולדעותיו. לזֶנוֹן לא היו שטחים פתוחים ומקדשים, גם גן לא היה לו. הוא לימד בתוך העיר, בשטח ציבורי עירוני במרכז אתונה, וניהל את שיחותיו הפילוסופיות, בדומה לסוקרטס, עם עוברים ושבים ב"סטיו הצבעוני" (סטואה פויקיֶלָה, stoa poikile), שדרת עמודים מקורה ומקושטת בציורים בצדה הצפוני של האגורה, מרכז חיי הציבור והמסחר של אתונה, ומכאן בא שם האסכולה: סטואה. ליורשו בחר זֶנוֹן בתלמידו קְלֶאֱנְתֶס (Cleanthes)

(330-230 לפסה"נ בקירוב), שזכה למעריצים רבים הודות לאורח חייו הפשוט ולעבודתו המסורה, פחות הודות להצטיינות פילוסופית. הוא עמד בראש האסכולה הסטואית עד שנת 232 לפסה"נ. תלמידו ויורשו היה כריסיפוס מסולי (Chrysippus) (281-208 לפסה"נ בקירוב), הפילוסוף המבריק, המרכזי והחשוב ביותר של האסכולה הסטואית בתקופתה הקדומה. הוא קיבל את עיקרי התורה הסטואית של זֶנוֹן, הביא טיעונים חדשים, הבהיר ועידן את הרעיונות, שהיו ליסודות האסכולה ולניסוח המקובל של הגותה.

בתקופה התיכונה של האסכולה הסטואית, מאמצע המאה השנייה לפסה"נ ועד סוף המאה הראשונה לפסה"נ, הלכה והתבססה האסכולה הסטואית ברומא. זאת תקופת הפילוסופים פְּנִיטִיוס מרודוס (Panaetius) (185 בקירוב-109 לפסה"נ), ופוסידוניוס מסוריה (Posidonius) (135-51 לפסה"נ), שפיתחו את הצד המעשי, וניסו להנגיש את ההגות הסטואית לרומאים משכילים. בתקופה התיכונה לא עסקה עוד האסכולה בעיון תיאורטי אלא נטתה לדון בשאלות מעשיות, בתורת המידות, בהשפעת ההגות על אורח החיים, וזנחה את ענפי הפילוסופיה האחרים. לפוסידוניוס היו קשרים עם האצולה ועם המשכילים ברומא, והתורה הסטואית הייתה לאמונה כמעט "רשמית" בעולם הרומי המדיני והספרותי. קיקרו (106-43 לפסה"נ) הנואם והמדינאי לא היה בעצמו סטואי, אבל למד את הפילוסופיה הסטואית לעומקה, הכיר אישית את פוסידוניוס, תרגם את מונחי האסכולה מיוונית לרומית ותרם תרומה גדולה בכתביו להפצת התורה הסטואית ברבים. בתקופה שרומית הייתה לשון המשכילים באירופה, ויוונית נחלת בודדים בלבד, היו כתביו של קיקרו מקור חשוב להכרת תורתה של האסכולה ולהשפעתה על הקוראים המשכילים, כמו גם לימים כתביו של סנקה. יצירותיהם של חכמי הסטואה היוונים מתקופתה הקדומה והתיכונה של האסכולה אבדו, נותרו פרגמנטים מעטים בלבד ומוכאות קצרות אצל סופרים אחרים, בעיקר סופרים רומים. עדויות טובות ואמינות יש רק מהתקופה המאוחרת.

לתקופת האסכולה המאוחרת, תקופת סנקה, שייכים הפילוסופים

אֶפִיקְטֶטוּס (Epictetus) (50-130 לסה"נ בקירוב) והקיסר מרקוס אֶוּרְלִיוּס (Marcus Aurelius) (שלט בשנים 161-180 לסה"נ). אֶפִיקְטֶטוּס נולד עבד בפריגיה, נמכר לאחד מחצרניו של הקיסר נירון וחי בצעירותו ברומא. בהסכמת אדוניו למד פילוסופיה, השכיל והחל ללמד פילוסופיה בעצמו. הוא שוחרר מעבדות, פתח בית ספר לפילוסופיה שם לימד עד אשר גורש מרומא באחד מגירושי הפילוסופים על ידי הקיסר דומיטינוס (Domitianus) (בשנת 89 או בשנת 92 לסה"נ). הוא התיישב בעיר נַאָפּוֹלִיס (Neapolis) שביוון המערבית, יסד בית ספר לפילוסופיה והוסיף ללמד עד מותו. אֶפִיקְטֶטוּס לא כתב ספרים אלא לימד שיעורים בציבור ושוחח ביוונית פשוטה עם כל מי שרצה לשוחח עמו. תורתו השתמרה הודות לאחד מתלמידיו שכתב את שיעוריו ופרסם אותם בכמה ספרים בשם שיחות, ארבעה מהם השתמרו. אֶפִיקְטֶטוּס לא היה חדשן, אבל שיחותיו החיו את תורת האסכולה בשפה פשוטה ובדוגמאות מבהירות. הוא חזר והזכיר למאזיניו כי מטרת הפילוסופיה היא להפוך את התיאוריה למעשה ולשנות לאורה את אורח החיים. אֶפִיקְטֶטוּס השפיע על הקיסר מרקוס אֶוּרְלִיוּס, שפרסם ספר בשם מחשבות, כתוב יוונית, כדרך אצילים רומים משכילים, בלשון מכובדת היאה לקיסר. הוא לא חידש ולא הוסיף דבר לתיאוריה, אבל הותיר עדות נאמנה כיצד הפילוסופיה הסטואית הדריכה אותו בחייו, חיי שליט ומצביא.

מטרת הסטואה, בדומה לאסכולות האחרות בתקופה ההלניסטית, הייתה להורות לחכם המתעמק בתורתה כיצד ישיג חיי שגשוג, אושר וחירות. הפילוסופים הסטואים סברו שאפשר להסביר הסבר הגיוני (לוגוס) את התבל, הטבע (פיזיס). התבל, המכונה גם אָל, חובקת הכול, גם את האדם, שהוא חלק ממנה. בתבל נכללת גם יכולתו של האדם לחשוב, לתכנן ולדבר (לוגוס). מאורעות קוסמיים ופעולות האדם מתרחשים וקיימים באותו המישור. להיות חכם פירושו להכיר במהות הקיום האנושי בתבל ובמטרתו, לשאוף ולהגיע להרמוניה של פעולות אדם ושל מאורעות טבע – לפעול בהיגיון ובהתאם לטבע. המאורעות הטבעיים כולם אינם סתמיים ומקריים אלא קשורים זה

בזה קשר סיבתי, והאדם בכוח הגיונו יכול לתכנן את חייו על פיהם ובהתאם להם. שלא כמו יצירי טבע אחרים, האדם בלבד ניחן בהבנת המאורעות הקוסמיים כי ביצירי הטבע (צמחים, בעלי חיים ובני אדם) הוא היחיד בעל היגיון, אבל הוא גם היחיד היכול לפעול בניגוד לרצון הטבע. היכולת הזאת של האדם, לפעול גם בהתאם לטבע וגם בניגוד לו, היא העושה אותו לפועל מוסרי, כי הוא יכול וצריך לבחור. הטבע נתן לאדם בינה והבטיח שהוא יכול להיות טוב או רע. הוא אמנם העניק לו דחפים לרכוש מידות טובות וזרעים של ידע המדריכים אותו להגיע אליהן, אבל האדם עצמו חייב לגבור על נסיבות עוינות ובמאמצים רבים ומתמידים להשיג את המידות הטובות. האופי שהאדם מפתח, רע או טוב, הוא שלו, לא של הטבע. האדם אינו אחראי לנסיבות שנולד בהן, אבל הוא אחראי לפעולותיו בנסיבות האלה. אפשר להמחיש את מצבו של האדם בתבל במשל הכלב הקשור לעגלה החייב לרוץ עמה ואינו יכול להינתק. כך גם האדם. העגלה היא הנסיבות החיצוניות שהאדם חי בהן. הוא אינו יכול להינתק מהן, אבל הוא יכול לקבוע בעצמו כיצד ירוץ, אם ירוץ מרצונו ובהתאמה מוחלטת עם סדר הדברים המוסרי או ייגרר אחרי המידות הרעות.

הפילוסופים הסטואים חילקו את תורתם לשלושה שדות – תורת ההיגיון, פיזיקה ותורת המידות. השדות לא היו מנותקים זה מזה, להפך, הם היו שלובים, והנושא שלהם היה אחד: תבל הגיונית מוארת משלוש נקודות ראות.

תורת ההיגיון – תורת הלוגוס (לוגיקה). משמעות המילה: דיבור וגם היגיון. השדה מחולק לשניים, לפי שתי המשמעויות של לוגוס: א. היגיון. הידע כיצד להבחין בין אמת לשקר, לחשוב חשיבה הגיונית, לנהל ניהול הגיוני שיח פילוסופי בדרך של הצגת טיעונים בשאלות ובתשובות (דיאלקטיקה). ניתוח הגיוני של מאורעות ודעות זקוק ללשון מתאימה. ב. דיבור. הידע כיצד לדבר, תורת הנאום (רטוריקה), ובכלל זה דקדוק, סגנון, תחביר וכיוצא בזה – פילוסופיה של הלשון כמוכנה הרחב.

לנוֹבְטוּס

ספר ראשון

1

1. ביקשת ממני, נוֹבְטוּס, שאכתוב כיצד אפשר לשכך כעס, ונראה לי שאתה ירא במיוחד את הרגש הזה, המתועב והמטורף ברגשות כולם, ולא בכדי. בשאר הרגשות יש משהו מן הרוגע והשלווה ואילו הרגש הזה כולו סוער ברחף לעורר כאב, גועש בהתאוות על-אנושית לשפיכת דמים ולעינויים, זונח טובתו ובלבד שיפגע באחר, מסתער על הנשק עצמו בלהט נקם המפיל גם את הנוקם. 2. לפיכך יש חכמים האומרים שהכעס הוא טירוף קצר, כי כמו המטורף גם הזועם אינו שולט ברוחו, שוכח מה יאה, מתעלם מקשריו האישיים, מתמיד בנחישות במה שהחל, חוסם היגיון ועצה, מתרגש מדברי הבל ושטות, נעדר יכולת הבחנה מה צודק ומה אמת, ודומה לבניין המתמוטט ומתפרק לחלקיו מעל למה שריסק. 3. למען תדע כי אלה שהכעס אווז בהם אינם בריאים, די אם תתבונן כיצד הם נראים. כשם שיש למטורפים סימני טירוף מובהקים – ארשת תוקפנית ומאיימת, מצח קמוט, פנים מעוותות, צעד מואץ ומהיר, ידיים חסרות מנוחה, צבע עור משתנה, נשימה תכופה וכבדה יותר – סימנים כאלה בדיוק יש גם לזועמים. 4. לכועס עיניים בורקות ונוצצות, פנים סמוקות מדם העולה ממעמקי הלב, שפתיו רועדות, שיניו קפוצות, שערותיו סומרות, נשימתו כבדה ושרקנית, פוכר פרקי ידיו והם מתעוותים ונוקשים, גונח ונוהם, קוטע דבריו במילים חסרות פשר, סופק ידיים, רוקע בארמה ברגליו, גופו

מרוגש כולו, "מאיים איומי כעסו הגדולים". מחזה רוחה ומפחיד של אנשים שאיבדו את צלמם וצבים מזעם. אינך יודע אם המידה הרעה הזאת מתועבת יותר או מעוותת יותר. 5. מידות רעות אחרות אפשר להסתיר ולטפח בהיחבא, כעס מתפרץ וניכר בפנים וככל שיגבר כן ילהט יותר בגלוי. האינך רואה כיצד כל בעלי החיים הקמים לפגוע ולהזיק מגלים סימנים מקדימים? כל גופם זונח את שלוותם הרגילה ופראותו מתעצמת. 6. פיהם של חזירי בר מתמלא קצף והם משחיוזים בשפשוף את שיניהם, פרים נוגחים בקרניהם באוויר, בועטים בקרקע ומפריחים עפר, אריות שואגים, נחשים נרגזים מנפחים צווארם, ולכלב משוגע יש מראה מאיים. אין שום בעל חיים כה עוין מטבעו שלא תראה בו תוספת של פראות חדשה בתקוף אותו כעס. 7. לא נעלם ממני שקשה להסתיר גם רגשות אחרים. התאוות, פחד והעזה מסמנים סימני נוכחות ואפשר להבחין בהם מראש. אין שום התרגשות האוחזת בנו בחוזקה שאינה משנה את ארשת פנינו. מה אם כן ההבדל? רגשות אחרים נראים לעין – הכעס פורץ וכולט.

2

1. אם תרצה לבחון את נזקיו של הכעס, תמצא שאין שום מגפה שגבתה מן המין האנושי מחיר גדול ממנו. תראה שפיכות דמים, הרעלות, זוהמת האשמות הדדיות של נאשמים, ערים חרבות, עמים שלמים נכחדים, מנהיגים נמכרים לעבדות במכירה פומבית, בתים מוצתים בלפידים והאש פורצת את חומות העיר ומאירה מרחבי ארץ בלהבה עוינת. 2. ראה יסודות של ערים נודעות שעכשיו אך בקושי ניכרים לעין – כעס החריב אותם. ראה שממה עזובה, שטחים נרחבים ואין בהם גם תושב אחד – כעס רוקן אותם. ראה מה רבים המנהיגים הזכורים כמופת של גורל רע. אחד דקר אותו כעס במיטתו, אחר רצח אותו כעס בסעודה וחילל את קדושת חוקיה, אחר קרע אותו כעס לגזרים בפורום – משכנו של החוק, מופע להמוני המצטופפים. הכעס גזר על אחר שיישפך דמו בידי בנו, על אחר גזר שעבד ישסף גרונו

המלכותי, על אחר – שיימתחו איבריו על צלב. 3. עד כאן סיפרתי על סבלם של יחידים. עכשיו, אם תרצה, נניח לאלה שבזעמם הבוער תקפו איש את רעהו, ונסב מבטך אל קהילות שלמות שהומתו בחרב, אל אנשים פשוטים שחיילים נשלחו לטובחם, אל עמים נידונים למוות ברצח הדדי. [...]

3א. כעס הופך הכול מהמעולה והצודק ביותר להיפוכו, ולמי שאחז בו אינו מניח לזכור אף לא אחת מחובותיו. תעורר כעס באב – הוא הופך עוין, תעורר בכך – הוא רוצח אביו, תעורר באם – היא אם חורגת, תעורר באזרח – הוא אויב המדינה, תעורר במלך – הוא רודן (מרטינוס מבִּרְגָה, **על כעס**, 2).
 3ב. שהפילוסופים לא ידעו מה טיבו של הכעס מתברר מהגדרותיהם, שסנקה מונה בספרים שכתב על כעס. הוא אומר שהכעס הוא ההתאוות לנקום עוול או כפי שפוסידוניוס אמר ההתאוות לנקום במי שאתה חושב שפגע בכך שלא בצדק. יש המגדירים כך: כעס הוא דחף הנפש לנקום במי שפגע בכך או במי שרצה לפגוע (לְקַטְנִיּוֹס, **על כעס האל**, 17, 13).

4. [...] כאילו חדלו לדאוג לנו או בזו לסמכותנו. למה ההמון כועס על לודרים, וכל כך שלא בצדק, ורואה כפגיעה אישית שאינם ששים למות? נראה לו שזלזלו בו ומצופה הופך ליריב בארשת פניו, בתנועות גופו ובלהט חמתו. 5. יהיה אשר יהיה טיבה של ההתנהגות הזאת, כעס היא לא, אלא כעס-כביכול, דומה להתנהגות ילדים הרוצים להרביץ לאדמה אם נפלו ולרוב גם אינם יודעים מדוע הם כועסים, רק כועסים סתם ובלי סיבה ובלי שנעשה להם עוול, ועם זאת לא בלי תחושה שאכן נעשה להם עוול, ולא בלי תשוקה לעונש כלשהו. מרמים אותם בחיקוי של מלקות ומשקיטים בהעמדת פני בוכים, מבקשים מחילה ובנקמה מדומה מסלקים כאב מדומה.